

BALTAZAR PORRAS

venezuelai bíboros

Szentek Isten népében és a világban, a laikus hívek hivatása a szentségre

Bevezetés

Szent Pál apostol az Efezusiakhoz írt levelében szellemi harcként mutatja be a keresztények életét, és arra hív bennünket, hogy erősödjünk meg az Úrban, az Ő mindenható erejéből.¹ A hívő fegyverei nem a háború fegyverei, hanem azok, amelyeket Isten ad nekünk, hogy „*ellenálljunk az ördög cselvetéseinek*”.

A hit azt jelenti, hogy Isten nevében képesek vagyunk szembenézni az élet viszontagságaival. Hinni annyit jelent, mint megvédeni az igazságot, az igazságosságot, a békét, határozottan és bátran szembeszállni mindenrel, ami megakadályozza, hogy a hit útján járjunk. Hívőnek lenni azt is jelenti, mint hangosan hirdetni az emberi élet tiszteletét, a család pótolhatatlan szerepét, a házasság szentségét, a menekülteknek járó vendégszeretetet, az idősek ellátáshoz való jogát, valamint azt, hogy segítenünk kell minden kiszolgáltatott embertársunknak. Egyszóval hangosan tanúságot kell tennünk a hitről, nem szabad csendben maradnunk.²

A modern világban – amelybe mi is, akik gyakorló hívőknek tartjuk magunkat, beletartozunk – a szentségről való beszéd furcsán és idegenül hangzik. A vallás haszontalanságának gondolata kulturálisan beépült világunkba, megerősítve azt a nietzschei gondolatot, hogy Isten meghalt, és mi öltük meg őt. Úgy gondolom, hogy meg kell keresnünk ennek a problémának az okát. Először is úgy, hogy fel kell tennünk magunknak a kérdést: vajon egy egyházon kívül eső dologról van-e szó, vagy inkább az egyház tökéletlensége a probléma okozója? Hiszen sokszor fontosabbnak tartjuk az egyházi hierarchiát, mint saját megkeresztelt létünket, illetve sokkal gyakrabban figyelünk az egyházi vezetésre, mint a közösség egységére. Végül ezt a gondolatmenetet követve akár arra a következtetésre

is juthatunk, hogy ahhoz, hogy jobb keresztények legyünk, jobban járunk, ha kolostorba vonulunk vagy a papi hivatást választjuk. Korábban, ha valaki átlagos keresztényként viselkedett, azt gyengeségnek tekintették, hiszen a közelmúltig csak az egyházi vezetéshez való engedelmes kapcsolatában tudott az egyén „együtműködni”, segíteni az egyház lelkipásztori tevékenységében.

1. Mit jelent az életszentség?

Magától értetődő, hogy feltesszük magunkban a kérdést, mi is az az életszentség. Ugyanakkor mindannyian, akik Isten népéhez tartozóknak valljuk magunkat, bár – Pilátushoz hasonlóan – felismerjük, de idegensége és furcsasága miatt sokszor hátat is fordítunk annak az útnak, amely az életszentség felé vezet. Az általános feltevés szerint az életszentség kérdése csak néhány embernek fontos, illetve az is lehetséges, hogy az életszentség egy olyan dolog, amelynek semmi köze nincs ahhoz a világhoz, amelyben élünk. Talán az a leghelyesebb, ha ebben az esetben is, akárcsak más területeken, Ferenc pápa tanácsa szerint az evangelizálást helyezzük a középpontba ahelyett, hogy a perifériára kerülne, mert *„az evangelizálás alanya jóval több egy szervezett és hierarchikus intézménynél, mert elsősorban egy Isten felé úton lévő nép”*.³

Kifogásolhatnánk azt a régebben hosszú ideig fennállt egyoldalú, redukcionista, kizárólagos hozzáállást, amely túlságosan szűk látókörű volt a szentség fogalmával kapcsolatban. Eltorzította az egyházi hagyomány valódi értelmét úgy, hogy apologetikus és kizárólagos álláspontot képviselt a világról általánosságban, amelyről számos tanúságtétel maradt fenn, és azon belül különös figyelmet szánt a vallásoknak. A II. Vatikáni Zsinat, a leghitelesebb hagyomány örököse, kijelentésével szigorúan arra a szempontra összpontosít, amely szerint az Egyház *„az üdvösség szentsége”*, *„mivel pedig az Egyház Krisztusban mintegy szentsége, azaz jele és eszköze az Istennel való bensőséges egyesülésnek és az egész emberi nem egységének”*.⁴ Még pontosabban: *„A katolikus Egyház semmit sem utasít el abból, ami ezekben a vallásokban igaz és szent. Őszinte tisztelettel szemléli ezeket az élet- és magatartásformákat, tanításokat és erkölcsi parancsolatokat, melyek sokban különböznek attól, amit ő maga hisz és*

tanít, mégis nem ritkán tükrözik annak az Igazságnak sugarát, aki megvilágosít minden embert.”⁵

A Zsinat megerősítette minden megkeresztelt szigorú egyenlőségét, akik arra hivatottak, hogy az Egyházat alkossák: „*Tehát minden Krisztus-hívő életének állapota, feladatai és körülményei által napról napra jobban megszentelődik, ha hittal fogad el mindent a Mennyei Atya kezéből, és együttműködik az isteni akarattal, úgy, hogy a földi élet szolgálatával mindenkinek nyilvánvalóvá teszi azt a szeretetet, mellyel Isten szereti a világot.*”⁶ A világi hívek pedig „*valóban apostoli munkát végeznek, amikor az evangelizáción és az emberek megszentelésén fáradoznak, s a földi dolgok rendjét evangéliumi szellemmel igyekeznek áthatni és tökéletesíteni, úgy, hogy e tevékenységük fényes tanúságtétel Krisztusról, és az emberek üdvösségét szolgálja. Mivel a világiakra éppen az jellemző, hogy világi környezetben és világi tevékenységek közepette élnek, Isten arra hívja őket, hogy buzgó keresztény lelkülettel kovász módjára apostolkodjanak a világban.*”⁷

A Katolikus Akció (Actio Catholica) a laikus hívek megszentelődésének szolgálatában áll a II. Vatikáni Zsinattól kezdve Szent II. János Pál, XVI. Benedek és Ferenc pápaságán keresztül.

A *Lumen gentium* dogmatikus konstitúció a világi hívekről beszél (4. fejezet), a következő fejezetet (5.) pedig a szentségre való egyetemes meghívásnak szenteli. A Katolikus Akció (KA) missziós részlegének a célkitűzése az életszentség, amelyet VI. Pál a „*szentség iskolájaként*” (1977) határozott meg. Szent II. János Pál, a maga részéről, Loretoiban, nagy felelősséggel bízta meg a KA-t: a legnagyobb ajándék, amelyet a KA adhat az egyháznak és a világnak, az az életszentség (2004). XVI. Benedek viszont azt kérdezte a KA-tól, hogy: „*Lehetséges-e hogy még ma, ti, mindannyian, akik fiatalok vagy felnőttek vagytok, ne tennétek életetekben tanúbizonytságot az Úrral való közösségről, ami a szentség hiteles példája lehetne? Vajon nem ez a szervezetetek célja?*” (2008).

Nem olyan régen (2017. április 30-án) Ferenc pápa megjelölte a világi hívek hivatásának céljaként a szentség legmagasabb fokát, amelyről annyian tesznek tanúságot: „*Bátorítalak benneteket arra, hogy továbbra is a misszionárius tanítványok népe legyetek, akik azt az örömet élik meg, és arról az örömről tesznek tanúságot, hogy tudják, hogy az Úr végtelen szeretettel szereti őket. Ugyanakkor mélyen szeretik azt az életet, amelyet*

élniük kell. Így tanítottak meg bennünket az életszentség nagy tanúságtevői, akik kijelölték a Katolikus Akció útját. Nagy örömmre szolgál emlékezni közülük Giuseppe Toniolóra, Armida Barellire, Piergiorgio Frassatira, Antonietta Meóra, Teresio Olivellire, Vittorio Bachelet-re. Éljetek úgy, ahogy az előbb említett nők és férfiak tették, akik előttek jártak [...] a világi híveknek megfelelő hivatásban, ami a hétköznapi életben megélt szentségre buzdít. Ebben meg lehet találni az erőt és a bátorságot a hit megéléséhez a mindennapi élet színterén a mások befogadásán, elfogadásán, valamint a párbeszédén keresztül, amellyel közel kerülhetnek egymáshoz, megtapasztalva a közös felelősségvállalás szépségét.”

2. A Zsinat utáni időszak és Latin-Amerika

A Zsinat utáni időszak elmékedésekben, és különösen olyan tanúvallomásokban nagyon gazdag, amelyek megerősítik, hogy az egész világon válaszoltak ezekre a meghívásokra. A meghívás pedig mindenféle embercsoportból, mindenféle népből származó és sokféle hiedelemmel rendelkező férfiaknak és nőknek szólt. De a papok és a világi hívek gondolkodásának változása sokkal lassabb volt, hiszen az eddigi szokások és a valóság új arcának megismerése szembekerülnek egymással. A változashoz tehát minden ember együttműködésére szükség van, az ugyanis a pasztorációban részt vevők szerepének újraszövéseéről szól. A nők szerepének kérdése például kiváló példa arra, amiről fentebb beszéltünk.

És most szeretnék kizárólag a latin-amerikai gondolkodásról beszélni, mivel úgy gondolom, hogy ez kevésbé ismert azok számára, akik a Föld más szélességi fokain élnek. 1968-ban Medellínben ülésezett a latin-amerikai püspökség második általános konferenciája, melynek témája a II. Vatikáni Zsinat határozatainak megbeszélése volt. Szent VI. Pál pápa *Populorum progressio*ja inspiráló forrása volt a résztvevők elmékedésének.

Latin-Amerikát átalakulás és fejlődés jellemezte, amelyben *„kifejeződik az a vágy, hogy a pillanatnyi értékek teljes skáláját beépítsék a keresztény hit globális víziójába, miközben nem feledkezünk meg Latin-Amerika eredeti hivatásáról: egyesüljön egy új és ragyogó egységben*

a régi és az új, a lelki és a pillanatnyi, amit mások adtak nekünk és amit mi hoztunk magunkkal” (Bevezetés a Következtetésekbe). Az említett konferencia súlypontja az ember lelki fejlődésének témáira helyeződött (igazságosság, béke, család és demográfia, oktatás és ifjúság), továbbá az evangelizálásra, illetve a hitben való növekedésre (az átlag népesség pasztorációja, az elit rétegek pasztorációja, katekézis és liturgia). Számos olyan kezdeményezés indult el, amelyekben a világi hívek vezető szerepet kezdtek betölteni az egyházban és a civil világban. Természetesen problémák is adódtak országaink zűrzavaros társadalmi-politikai helyzetei miatt, a latin-amerikai teológiák körüli fogalmi különbségek miatt, illetve a diktatórikus kormányok elnyomása miatt, akik az alapvető jogokat lábbal tapossák. De összességében pozitív végkimenetele volt, mivel a világi hívek egy része úgy döntött, hogy bátran felvállalja keresztyén hivatását mind a társadalomban, mind egyházi, közösségi vonatkozásban.

Tizenegy évvel később, 1979-ben a mexikói Puebla de los Angelesben az újonnan megválasztott Szent II. János Pál pápa irányításával került sor a harmadik általános konferenciára.

Az *Evangelii nuntiandi* megvilágosító ereje – amely talán VI. Pál Zsinat utáni gondolatainak kulcsdokumentuma lehetett – egyben az előző évtized elmélkedéseinek és egy kritikus és pozitív értékelésének útjelzője is volt, Ferenc pápa szerint. Az evangelizációt Isten egész népének missziójaként értették (348). Hangsúlyozták egyrészt az evangelizáció szolgálatában álló missziós feladat fontosságát – ami szoros összefüggésben van a katolikus gyökerek hagyományos népi, kulturális örökségének megőrzésével –, valamint a szegények, a fiatalok és a pluralista társadalom építőinek segítségét a feladataik ellátásában.

1992-ben, az európaiak Amerikába érkezésének 500. évfordulója alkalmából – ami önmagában is vitatott és ellentmondásos dátum mindenféle publikus megnyilatkozás során – Santo Domingóban (Dominikai Köztársaság) ülésezett a negyedik általános konferencia. *„Annak érdekében, hogy Krisztus az emberek életének központjában legyen, minden hívőt új evangelizációra hívunk, főleg a világi híveket hívjuk és azon belül is a fiatalokat [...] Elkötelezzük magunkat, hogy a latin-amerikai nép és a Karib-térség átfogó és egységes felemelkedése érdekében fogunk tevékenykedni, azzal az eltökéltséggel, hogy munkánk legfőbb célcsoportja a legszegényebbek lesznek”* (28. és 30.).

XVI. Benedek pápasága alatt 2007-ben Aparecidában (Brazília) ülésezett az ötödik általános konferencia, amelyen fontos szerepet játszott az akkori bíboros, Jorge Mario Bergoglio, mert ő volt a záródokumentum összeállításának koordinátora. Évekkel később ez a dokumentum lesz Ferenc pápa *Evangelii gaudium* programdokumentumának kiindulási pontja. „*Amíg szenvedünk és örülünk, Krisztus szeretetében maradunk. Amikor látjuk a világunkat, megpróbáljuk felismerni az ő útjait azzal a reménnyel és azzal a kimondhatatlan hálával, hogy hihetünk Jézus Krisztusban*” (22). Aparecida fontosnak tartja a megkereszteltek tanítványi és misszionáriusi hivatását: „*Dicsérjük Istent azokért a latin-amerikai és karibi férfiakért és nőkért, akik hitükből táplálkozva fáradhatatlanul dolgoztak az ember, különösen a szegények és a peremre szorult emberek méltóságának védelmében. A teljes odaadással megélt tanúságtételükből látható az emberi lét méltóságának ragyogása.*”

A latin-amerikai egyházi tanítóhivatal szervesen kapcsolódik a pápai gondolkodáshoz, illetve ahhoz a rendkívül színes megjelenési formához, amely a kontinens különféle egyházmegyéire jellemző. Ezek az egyházmegyék fontosnak tartották mind a fent említett teológiai-pasztorációs gondolkozást, mind annak átültetését a gyakorlati életbe. A latin-amerikai egyház tehát rendkívül eredeti és nyitott az óriási kiterjedésű kontinens sokféle igénye felé. Ugyanis találhatunk a kontinens területén hatalmas városokat, falvakat, Amazónia végtelen vidékeit, a pampák világát és hegyvidéki területeket. Az egész világ számára a hit egyszerűségét kínálják ezek az egyházmegyék, amelyben megel lehetjük a népi vallásosság elemeit, és amelyben a világi hívek szerepe kulcsfontosságú a Jézus által ránk hagyott karizma és az évszázados egyház gazdag hagyományainak továbbadásában és folytonosságában.

3. Az életszentség a korszakváltásban

Korszakváltásról beszélünk, de az általunk használt fogalmi és gyakorlati eszközök nagyrészt nem megfelelőek az említett változás megvalósításához. A társadalmak alapjaiban lényeges változások zajlanak a kulturális, politikai, gazdasági téren és természetesen a vallás területén is. „*Ki kell emelnünk, hogy a vallás egy történelmi termék, egy társadalmi konstruk-*

ció. Ez azt jelenti, hogy a vallás, egyetemességének kétségbe vonása nélkül, minden egyes területén és idejében magán viseli a társadalom lenyomatát. Így biztosítja intézményi folytonosságát, a világi hatalmak előtti referencia szerepét és a társadalomban való elhelyezkedését.”⁸

A keresztyény abban a környezetben teljesedik ki, amelyben él. A hit az élet konkrét valóságában testesül meg, és onnan épül fel az a lelki élet, amely értelmet ad a létezésnek. Igaz, hogy a szekularizáció eluralkodott a modern világban. Hajlamosak vagyunk csak a negatívumot látni, amely bizonyosan jelen van, de kötelességünk látni a számos pozitívumot, mert a pozitívum egyenlő az „*Isten jelenével és jelenlétével*”. Amikor elvágjuk a köldökzsinórt a keresztyénység világával, amelyet részben a keresztyény értékekkel való szoros kapcsolat tart fenn, megjelenik a valódi szabadság képessége, amely a hitet sokkal inkább egy személyes döntésnek tekinti, szemben azzal, mintha csupán kulturális hagyományként néznénk rá.

Tényként állíthatjuk, hogy a szekularizált világban furcsa módon megfigyelhető a vallásosság növekedése. A vallás a posztmodern világban továbbra is referenciapontként van jelen, mert választ tud adni a városi lakosság és a vidéki lakosság állandó bizonytalanságaira. A vallást általában a mindennapi élet szükségleteire gyakorolt hatása miatt tekintik értéknek. Ebben rejlik az a hatalmas kihívás, hogy kihasználjuk ezt a helyzetet azért, hogy növekedhessünk Jézus hiteles követésében. Jézus követése olyan feladat, amelyet az egyes személyeknek nem kizárólag egyedül kell megtenniük, hanem az adott közösségen belül együtt kell véghezvinniük. Mert a közösségben a válaszok sokfélesége el tud vezetni a hit kérdéseinek alapos, személyre szabott megkülönböztetéséhez. Ez a sokféleség nem egyedülálló szigeteket hoz létre, hanem termékeny szigetcsoportokat, amelyek megfelelő válaszokat adnak a tényleges szükségletekre, amelyeket az élet nap mint nap elénk tár.

4. Életszentség a 21. században?

Amikor Karl Rahner több mint fél évszázaddal ezelőtt megerősítette, hogy a 21. századi keresztyény vagy misztikus lesz, vagy megszűnik keresztyénynek lenni, látnokként és prófétaként festette le számunkra azt a képet, amely a keresztyénységet valóssá és élhetővé teheti majd életünk új világ-

színpadán. Tanúként, tanítványként, misszionáriusként szükségszerű, hogy sok figyelmet, időt és erőfeszítést fordítsunk az ima alapos gyakorlatára. *„Nem túlzás azt mondani, ahogy E. Wiesel megerősíti: »Vegyétek el az imát a népüktől és némaságra fogjátok ítélni lelküket.« Az a véleményem, hogy amikor az imádság minden formáját elűzték a társadalomból, akkor egyidejűleg az embertelenség csiráit ültették a helyére.»*⁹

Az ima a szentség felé vezető útként nem különülhet el az embertárs felé irányuló jócselekedetektől. Az Isten iránti szeretet mértékét az utolsó ítéletről szóló példabeszédek mutatják be: *„mikor láttunk téged...? Mikor tettél jót eggyel is a legkisebbek közül...?”* A szentség eléréséhez el kell érni a végső határt, a megsemmisülést, hogy már csak egy dolog legyen fontos: várni Istenre. *„Vajon az életszentségre való meghívás kizárólag az erényesekre és a tökéletesekre vonatkozik? A szegények, a betegek, a bűnösök a betegségeikkel, sőt bukásaikkal is elérhetik a szentséget? Ha igaz az, hogy Jézus szavát, »az örömhírt hirdetik a szegényeknek«, akkor a szentséget fel kell ajánlani és elérhetővé kell tenni a legsebezhetőbbek és a leginkább rászorulóknak számára.»*¹⁰

Hiteles és nagyon kifejező példa a fiatal Carlo Acutis (1991–2006), egy olyan boldoggá avatott fiatal esete, aki magához vonzza a fiatalokat. Élete néhány évében a hit terjesztését szolgálta a digitális világ segítségével. A digitális világ hatalmas vonzerő, ugyanakkor teret adott annak a fajta kreativitásnak, amelyet ugyanezek a technológia adta lehetőségek teremtettek meg. Ez a fiatalember az összes fényképén, amin szerepel, mindig mosolyog. *„Az igazi életszentség az öröm, mert egy szent, aki szomorú, az csak egy elszomorító szent”* – írta Ferenc pápa Jézus García Burillónak, Avila püspökének Avilai Szent Teréz mennyei születésnapjának 500. évfordulójára írt levelében. Az örömnél és a mosolynál mindenkor el kell kísérnie a keresztényt, még akkor is, ha nagyon nehéz körülmények között él.

5. A szentség egy folyamat

Életünk során mindannyian végighaladunk az éjszaka sötét útján. Ábrahám hitt, de mégis megkérdezte Istentől: *„hogyan lehetséges ez?”*, hiszen öregen és gyermektelenül nem tud Istennek leszármazottakat adni,

aki ezért nem fogja tudni megáldani őket. Jóbot csúfolták a barátai. Legnagyobb nyomorúságában – bár mindvégig hűséges volt – a keserűség és a szorongás tudott imádság forrásává fakadni benne. A mindennapi tapasztalat az, hogy egy ellenséges világban élünk, ahol a hívő helyzete veszélyessé válik. Jogosan és megalapozottan állíthatjuk, hogy a 20. század folyamán és a harmadik évezred elején a mártírok száma meghaladta az első századok mártírjainak számát. *„Csak az ima ad erőt a próbatételek legyőzésére”*. *„Virrasszatok és imádkozzatok, hogy kísértésbe ne esetek. A lélek ugyan egészséges, de a test gyöngye”*.¹¹ A test gyöngye. A test végességét érzi minden ember, a saját nyomorúságunkkal élünk együtt. Megsebzett testünk „ajtó” az isteni megnyilatkozás számára. Egyszerűen fel kell ismernünk ezt a tényt, és imádsággal *„teret kell hagynunk az erő megnyilvánulásának”*.¹² Azonban *„az egyetlen út, ahonnan nem térhetünk vissza üres kézzel, az a belső tér. A bensőnkben választhatunk a helyes út és a túl könnyen járható út között; bensőnkben érlelődünk, fejlődünk, megtanuljuk megkülönböztetni a rosszat és a jót, és képesek vagyunk érzékelni a szeretetet, a szolidaritást és az irgalmasságot”*.¹³

Volt egy fiatalember, aki a Katolikus Ifjúsági Világtalálkozó legelső napja óta kísérte a fiatalokat. Boldog Pier Giorgio Frassatinak hívják. Ő volt a nyolc boldogság megtestesítője, egy olyan fiatalember, aki mindig a legmagasabbra tette a léceket. Ferenc pápa, amikor Torinóban beszélt a fiatalokhoz, megismételte Pier Giorgio szavait, amelyek számunkra is nagyon kifejezőnek hatnak: *„Akarjatok jót tenni az életben, éljetekek, ne vegetáljatok, éljetekek!”*

6. *Vannak ma élő szentek?*

Szent II. János Pál pápa, amikor a 2000. évi jubileumra készült, arra hívott meg bennünket, hogy keressünk és ajánljuk mások figyelmébe is olyan embereket, akik ma a követendő keresztény élet példái. Körülötünk sok jó és sok olyan erényes dolog van, amit nem akarunk észrevenni. Ferenc pápa az általunk is megélt pandémia közepette is meghív bennünket, hogy mi is vegyük észre utunk során a mellettünk elhaladó szenteket. Olyanokat, akik nem férnek bele a szentekről szóló hagyományos elképzelésekbe, talán nem is vallják magukat hívőknek. Mindazon-

által mindenüket odaadják mások életéért. Hasonlítsuk össze magunkat azokkal az egészségügyi dolgozókkal, orvosokkal, ápolónőkkel, beteghordókkal, kiségitő személyzettel, akik mások életének megmentése érdekében kockáztatták a sajátjukat.

A közelmúltban Ferenc pápa boldoggá avatott egy orvost, aki világi hívő, kutató és egyetemi tanár volt, ugyanakkor az orvostudomány korszerűsítésének úttörője hazájában, Venezuelában. José Gregorio Hernández példaképpé és tanúságtevővé válik a Covid-19 járvány közepette. Az egy évszázaddal ezelőtti járvány, az 1918–1919-es spanyolnátha járvány idején, amely a világ sok népét sújtotta, számtalan orvossal együtt képesek voltak a lakosság egészségéért dolgozni, a megfelelő egészségügyi rendszer hiányosságai ellenére. Az irgalmas samaritánus példája azokon a férfiakon és nőkön keresztül válik számunkra is érzékelhetővé, akikben a hit és a tudomány találkozik egymással azért, hogy embertársukat szolgálhassák a hit erejével. Ez a szolgálat különösen vonatkozik a társadalom kirekesztettjeire, betegeire, elutasítottjaira.

Hasonló példákat látunk: Szent Giuseppe Moscati nápolyi orvos; Szent Gianna Beretta Molla milánói gyermekorvos; Szent Ricardo Pampluri testvér; Istenes Szent János irgalmasrendi orvos; Isten szolgálja Ernesto Cofiño guatemalai orvos; tiszteletreméltó Pedro Herrero Rubio alicantei orvos – hogy csak azokat említsem meg, akik időben a legközelebb állnak hozzánk. Szent Lukács evangélistát, Szent Kozmát és Damjánt, Porres Szent Mártont közbenjáróként kéri az egészségügyben való elkötelezettségük miatt. Különleges kegyelemnek kell tekintenünk a mai egészségügyi válság idején Isten ezen embereinek jótékony jelenlétét. De nem szabad elfeledkeznünk a sok misszionáriusról, papról és világi emberről, akik a világ legeldugottabb országaiban odaadással, gyengédséggel és szaktudással szolgálják a legszegényebb lakosságot. Embertársaink életminőségének javítása érdekében tevékenykedni egyenlő a nyolc boldogság gondolatainak és az irgalmasság tetteinek megvalósításával egy olyan világban, amely érzéketlen, és hátat fordít azon emberek ezreinek, akik gyötrődnek, üldöztetést szenvednek vagy elpusztulnak a sivatag vagy a tenger közepén. Ők ma a szentség tanúi, példái annak, hogy a vilá járvány után a kirekesztettek újra beépülhessenek a társadalomba.

Számos feladatom között a Vatikánban székelő Katolikus Akció Alapítvány és XI. Piusz Szentségi Iskola elnöke vagyok. Az alapítvány célja

azoknak a tanúságtevőknek a megismertetése a világgal, akik a Katolikus Akció segítségével közreműködhetnek hivatásuknak megfelelően világi hívőként, szerzetesként, papként, lelkipásztorként. Ők olyan tanúságtevők, akiket az Egyház szenteknek ismert el, illetve olyanok, akiket „mellőttünk élő szenteknek” nevezünk: ők életünk társai a szentség felé vezető mindennapi utunk során.

Amikor a latin-amerikai valóságáról beszélek, azt gondolom, Afrikában és Ázsiában is érvényes, amit mondani szeretnék. Rengeteg faluban és tanyán, ahol állandó papi és szerzetesi jelenlét nélkül élnek az emberek, mégis életben tud maradni a hit, és az emberek tudnak tanúskodni a katolikus hitről, amit elsősorban a szóbeliség útján tesznek. Ezt tekinthetjük a legnemesebb keresztény hivatásnak. Sok esetben hiányoznak a mély ismeretek, de a meggyőződés és a hit ereje olyan erős, hogy mégis megőrződik és terjedni tud a keresztény hit. Így maradt fenn a hit évszázadokig a Távols-Keleten; az Amazonas távoli és elszigetelt területein, illetve a venezuelai síkságon a 19. század folyamán. A katekéták túlnyomó többségét az egész világon azok a nők és férfiak alkották, akik mindenféle iskolai képzés nélkül, de hitüket meggyőződéssel, örömmel és reménységgel, továbbá Jézus, Szűz Mária, a szentek, a pápa és az egyház iránti mély szeretettel továbbították. Ez a meggyőződés adja a néphagyomány örökké tartó értékét.

7. Ferenc pápa és az életszentség

Az életszentségre való felhívás új nyelvekkel és új arcokkal történik. A múlt legjobb példáit a misztikusoknál találhatjuk. Nehéz körülmények között, nehéz időkben ők voltak az öröm szigetei. Ezt az örömet igyekeztek minden körülmények között megőrizni. A reménytelenségben is kitartottak az örömben, és erőt sugároztak az embereknek. Így hagytak nekünk tanúságtételükkel és írásaikkal fontos bizonyítékokat arról, hogy ne feledkezzünk el a hagyományok fontosságáról. Ma Ferenc pápa arra emlékeztet bennünket, hogy a keresztény küldetés nem hittérítő tevékenység. A keresztény feladata annak a lángnak a szétosztása, amely felmelegíti a lelkeket. *„A misszió lényege egy alapvető célkitűzés: hogy minden egyes ember, akivel találkozunk, olyan végtelenül szeretettnek érezhesse*

magát, ami túlhalad minden emberi elképzelésen. Így fel tudja majd ismerni saját méltóságát, szerethetőségét és testvéri közösségbe való meghívását is."¹⁴

Az *Evangelii gaudium*ban Ferenc pápa felvázolja a szentség útját, amelyre minden megkeresztelt ember meg van hívva. Az evangélium hirdetése Isten egész népének feladata. Fontos ehhez ragaszkodnunk, mert egyértelmű, hogy a felhívás radikális jellege nem jelenti csupán azt, hogy részt veszünk valamiben, amire mások meghívják bennünket. A felhívásra való válaszadás nem az egyházi hierarchia feladata, hanem mindannyiunk meggyőződésévé kell, hogy váljon, mert tudjuk: „*Az üdvösség, amelyet Isten felkínál nekünk, az ő irgalmasságának a műve.*”¹⁵ Mindannyian a misszióban résztvevő tanítványok vagyunk.

Másodszor: térjünk vissza a népi hagyományos evangelizáció erejéhez. Sokszor azt gondoljuk, hogy akkor növekszünk a keresztény életben, amikor már néhány lelki jellegű iskolát elvégeztünk. A tanulmányok kiszorítják helyükről azt az egyszerűséget, amelyet otthon, vagy az emberek csodálatos hagyományaiból tanultunk meg. A megtestesülés a gyengeséget és a hétköznapiságot közvetíti számunkra. „*...minden nép a saját kultúrájának teremtője és a saját történelmének főszereplője. [...] Az emberi lény »egyszerre gyermeke és atyja a kultúrának, amelyben él«. [...] Isten népének minden egyes része, amikor a saját életében a maga gondolkodásmódja szerint fordítja le Isten ajándékát, akkor a megkapott hitről tesz tanúságot, és gazdagítja azt a beszédes új kifejezési formákkal. Elmondható, hogy »a nép folyamatosan evangelizálja önmagát«.*”¹⁶ Püspökként eltöltött hosszú életem során hálás vagyok azért, amit az egyszerű emberektől megtanultam, akik a hitüket természetes, egyszerű módon élték meg. Ez a fajta hit igazi misztikusokká, rajongókká, „Istenhez hasonlóvá” teszi őket. Ilyenkor úgy érzik, mintha Isten kiragadta volna őket a mindennapokból. Mindez megnyilvánul imádságukban és szolgálataikban.

Harmadszor: az evangélium hirdetése egy olyan feladat, amely személytől személyig és embertől emberig valósul meg. A járvány óriási digitális lehetőségeket mutatott meg nekünk. Ezek jók és szükségesek, de nem helyettesítik, hanem inkább kiegészítik, hozzájárulnak a missziós munkához. A munka során az út pora ragad ránk, szembesülünk majd azal a valósággal, amely feltárja előttünk a mélységes szegénységet. Ez

a felismerés teheti lehetővé számunkra, hogy „együttérezzünk” a valóság minden morzsájával, és arra kér, hogy a szükségleteket ne csak a szóközi emelvényről hirdessük, hanem a mindennapi élet során is vegyük észre.¹⁷

A folyamatos tanulás ezenfelül elengedhetetlen a lélek táplálásához, illetve elménk és szívünk érzékenyítéséhez. Ezen a területen többféle kezdeményezés számtalan keresztény lehetőséget kínál a fejlődésre mind az emberi, mind az isteni területén.¹⁸

Egyértelműbben összefoglalva: Ferenc pápa a *Gaudete et exsultate* apostoli buzdításában sürgetőbben, aktuálisabban és kihívást jelentően fogalmazza meg a szentségre való egyetemes felhívását. A kongresszus felszólalói ezt egyértelműbben el fogják magyarázni. A Szentatya arra kér minket, hogy a meghívást helyezzük a mai világ kontextusába. Felnyitja a szemünket arra, hogy észre kell vennünk a „*mellettünk élő szenteket*”. Ne csak a már boldoggá vagy szentté avatottakra gondoljunk! A Szentlélek mindenütt ontja a szentségre való meghívást Isten szent és hű népe között, mert „*mégis úgy tetszett Istennek, hogy az embereket ne egyenként, minden társas kapcsolat kizárásával szentelje meg és üdvözítse, hanem néppé tegye őket, mely Őt igazságban megismeri és szentül szolgál neki. Az Úr az üdvösségtörténetben megmentett egy népet. Nincs teljes identitástudat egy néphez tartozás nélkül*”.¹⁹ Ez egy közepesen erős felhívás arra, hogy mindannyian együtt fogadjuk el ezt a meghívást és ne elszigetelten külön-külön, hanem egy konkrét közösség tagjaiként. Azt a feladatot kaptuk, hogy fénné és sóvá váljunk; szentekké, akik a természetfölötti létének és a szolidaritás valódi reményének szent hirdetői. A kis tettek megsokszorozzák azt a tevékenységet, amely megszentel bennünket.

Ennek érdekében készen kell állnunk, hogy észrevegyük a kísértéseket, az igazság útjáról való letéréseket, amelyek állandó megkülönböztetést igényelnek a Mester jelenlétének fényében. Úgy gondolom, hogy figyelniük kell néhány egyszerű dologra, amely kihívást jelent, nagyon emberi, és épp ezért Jézus arcának szemléléséhez nagyon közel álló: kitartás, türelem és szelídség; öröm és humorérzék; merészség és hév; közösségben; állandó imádságban. Ez a mindenki számára elérhető szentség. A szentség nem személyválogató. Minden embernek arra kell helyeznie a hangsúlyt, hogy tisztán és állandóan a lélekben való kiegészztelődés szellemében és az irgalmas szamaritánus cselekedetének fé-

nyében a jó magot hintse el. Ez az állandó küzdelemben, éberségben és megkülönböztetésben érhető el.

Ennek a szentségre való felhívásnak a csúcspontjáról beszélt Ferenc pápa a nemrég kiadott *Fratelli tutti* című enciklikájában. A testvériség és a barátság szemszögéből nézve a szeretet fogalma megbotránkoztat egyeseket, de a legtöbb ember számára rendkívül vonzó. Mert a globalizált és pluralizálódott világ szomjazik és vágyik a mindenki számára nyitva álló ajtókra. Minden kultúra és minden vallás erre vár abban a magára zárt világban, ahol sötét árnyak uralkodnak. Bátornak kell lennünk, hogy az irgalmas szamaritánus megindító példabeszédéhez hasonlóan, mi is el merjünk kezdeni tervezni és létre merjünk hozni egy nyitott világot. A világjárvány kellős közepén – amely megbénítja a világot és arra sarkall bennünket, hogy újratereptsük, újragondoljuk azokat a viszonyokat, amelyekben szuperhősöknek gondoltuk eddig magunkat – át kell értékelnünk a politika fogalmát. Létre kellene hoznunk egy teret, amely mindent kitölt, amely tele van kihívásokkal, amely sokszor megalázó, amely minden pillanatában „gyanús”, de ugyanakkor „makro” dimenziójában a jótékonyág gyakorlásának sajátos helyszíne: ezt hívják politikának. Morus Szent Tamás hagyományos tanúságtevő alakja mellé Ferenc pápa nemrég hozzáadta „a közösségi Európa atyja”, a francia Robert Schuman tanúságtevő alakját. Az ő tanúságtétele alkalom, lehetőség és ok a politika újragondolására. Fontos, hogy új hivatások induljanak el a politika szolgálatára azokban az új közösségekben, amelyek megérzik az emberi szükségleteket, képesek megteremteni a párbeszéd kultúráját, létrehozhatnak olyan szociális hálót, amely megteremti az igazság, a szabadság, az igazságosság, a szolidaritás és a megbocsátás mint valódi és tartós béke összekapcsolódásának útját. A világ vallásainak ebben a feladatban kell együttműködniük.

Hozzá kell tennünk a társadalom építőinek, a vállalkozóknak, a munkásoknak a személyét is, illetve azt a világot, amelyben tevékenykednek. Ezen a területen olyan férfiakat és nőket is találhatunk, mint Marcello Candia olasz üzletember vagy Enrique Shaw argentin üzletember. Mindketten az egyház szentség felé vezető útján járnak, „mert a párbeszéd valódi szelleméből táplálkozik a másik mondanivalójának és tetteinek megértésére irányuló vágya annak ellenére, hogy mindezt soha sem lehet saját meggyőződésnek tekinteni. Így lehetségessé válhat őszintéknek len-

nünk úgy, hogy nem rejtjük el azt, amiben hiszünk. Továbbra sem hagyhatjuk abba a párbeszédet, az érintkezési pontok keresését, és főleg az együtt való munkálkodást és küzdelemet.”²⁰

8. Radikális fordulatra van szükség: a szinodalitás

A fentiek mindegyike elméletté válhat anélkül, hogy bármilyen hatással lenne mindennapjainkra, vagy hogy valamennyiünk életében radikális változást hozna létre. A változásokkal szembeni ellenállás antropológiai valóság. Szükségszerű a megtérés. Ahhoz, hogy belépjen az életszentség birodalmába, le kell venned a cipődet, mindent el kell hagynod, mint Mózes, amikor kapcsolatba került Jahvéval.²¹

Ferenc pápa megerősíti, hogy az egyház útja a szinodalitás, kéz a kézben kell munkálkodnunk, közösségekben és aktív egyéni részvétellel. *„Az egyház közösség, aminek gyökerei a szentháromságos közösség misztériumában rejlenek: az Atyaistenben, a Fiában, Jézus Krisztusban és a Szentlélekben. Istenünk nem szomorú magányosság, hanem áldott közösség. [...] Benne találjuk meg az egyháznak, mint közösségnek valódi gyökereit és az ennek megértéséhez szükséges magyarázatot.”²²*

A szinodalitás bemutatja az egyház küldetését a mai világban, és válaszol arra az új meghívásra, amelyre a Szentlélek ma is hív bennünket. Mind Isten népe, mind a II. Vatikáni Zsinat közössége nyitott az egyház új küldetésének tanulmányozására. Az új küldetés működteti a kegyelmet. Ez abból indul ki, hogy az összes megkeresztelt személy egyenlő méltósággal rendelkezik; hogy a karizmák és a szolgálatok sokfélék; és ösztönzi az egyházközösséget, hogy készen álljon a missziós tevékenységekre.

A szinodalitás arra készíti a világi híveket, hogy fedezzék fel saját felelősségüket az egyház építésében, egy emberibb világ létrehozásában. Nem arról van szó, hogy az elrendelt papi szolgálatokat helyettesítsük a világiak missziós tevékenységével, ugyanis a papi hivatások csökkentek, ami alapjaiban rázza meg a világot. Tisztán egyházi problémával állunk szemben, de egy olyan alapvető teológiai nézőpontból, amely felvállalja az evangelizációs szerepet azért, hogy a plurális világ egyetemesen meg lehessen váltva. Mindez feltételezi az összes megkeresztelt hívő felelőségét és közösségbe tartozását.

Paradigmaváltást kell bevezetni abban a társadalomban, amelyben az egyház társadalmi jelentősége elhomályosult. Az igény az egyház megtérésre való felhívásából és a jelen világ túl gyors változására való reagálás szükségességéből fakad. A hívő nem az, aki elsőként engedelmeskedik néhány parancsolatnak vagy megvall bizonyos igazságokat, hanem az, aki meghallja Isten szavát, amely visszhangra lel a szívében. Lassanként az ember rátalál és megnevezi a személyes keresés útját. Legvégül eljut odáig, hogy az újonnan felfedezett isteni jelenléttel és a reménnyel teljesen azonosulni képes. A szentséghez vezető igazi út visz az Istennel való személyes kapcsolathoz, amelyre önként megnyílunk, amelyben gyökeret kell eresztenünk és növekednünk kell, hogy erőssé és ellenállóvá váljunk az egész életet fenyegető támadásokkal szemben.²³

A világi hívek, a megkereszteltek életszentséghez vezető útja az aláztatosság, valamint a bennünket korlátozó valóság elfogadása. Ha felfedezzük saját bizonytalanságainkat azért, hogy ne tartsuk magunkat mindenhatónak és sebezhetetlennek, képessé válunk az erőt távolabb, magunkon kívül, a magasban keresni. A világjárványban megtapasztalt magány hatására immunissá váltunk az elszigeteltségre, megtapasztaltuk az egymástól való függést, a közjóért való együttműködés szükségességét, a feladatok sokféleségének gazdagságát, a másiktól való gondoskodás jelentőségét, és észrevettük azokat az embereket, akiknek léte bizonytalanságban van, és támogatásra szorulnak. Ha szembetaláljuk magunkat a végelességgel, a törekenységgel, akkor hirtelen észrevesszük a másik ember, a közösség értékét. Lassan elkezdjük értékelni és hálát adni azért, amit korábban nyilvánvalónak gondoltunk. Fontos, hogy felfedezzük annak szükségességét, hogy mennyit jelentenek a napi szeretetcselkedetek. Fontos, hogy magunkat egy kicsit jobban, kicsit erősebben szeressük, mert így tudunk szembesülni azzal a bizonyossággal, hogy ami igazán örök, ami az igazi remény, az mind Istenben van.

Befejezés

Miért próbáljunk meg szentek lenni a mai világban? Van értelme vagy haszontalan próbálkozásról beszélünk? A keresztény lelkiség nagyon gazdag, sokkal változatosabb, mint bármilyen más tudományterület. A ke-

resz-tény lelkiség egy belső élmény, az Igét és az Igét határoló világot „nyitott szemmel vizsgáló misztika”. Le kell győznünk a hit kialakulásának és a személyes hit kialakulásának kettősségét; a hit világának és az ész világának kettősségét; a hit megvallásának és a személyes tapasztalásunk közötti kettősségeket.²⁴

Meghívlak benneteket, hogy keressük együtt a szentséghez vezető utat Ferenc pápa ösvényén járva, személyes tanúságát követve. Ferenc pápa nyelvezete mindig rejtélyes. Ebben rejlik gondolatainak újdonsága, amely kizökkent bennünket mindabból, ami megszokott. Az egyik enciklikája – amely a „nem katolikus” emberek említésével indul és amelyet más vallások vezetőivel folytatott beszélgetések indítottak megírásra – némelyeket haragra készítet. Mások kritizálják a divatban lévő anti-értékekre való negatív utalásait, amelyek bosszantják azokat, akikre köztudottan utalnak, mert a papírra vetett tények sokkal erőteljesebbek, mint bármely telógiai-tudományos kijelentés. Egy, a szociális kategóriába sorolt enciklika számomra – hívő keresztény számára – egy furcsa ritmusú meditációnak tűnik, amelyben a világlátás egyszerű módját evangéliumi eseményekkel, ítéletekkel fűzi össze, amelyek rávilágítanak a modern társadalom repedéseire. Az emberi jogokat a modernitás vívmányaként emlegetik. Feltárja a gyakorlatba való átültetés hiányát, miközben beszél mindazon előnyökről, amelyek a globális világ intézményrendszeréből fakadnak. A konkrét feladat a cselekvés.

A hit pedagógiájának, a megkereszteltek lelki fejlődésének gyönyörű útja van, amit a fentiekben fejtettem ki. A *Fratelli tutti*ban megérint engem – sokkal inkább, mint a felvázolt szociális szempontok – az, hogy minden pillanatban kiemelkedik a szerző „keresztény meggyőződése” olyan nyitottsággal, amiről nem gondolom, hogy idegen lenne a mai sokszínű világ plurális, globális gondolkodásának. Ez nem egy kellemes olvasatú szöveg, mivel igazából a mindennapi élet sem csupán kellemes eseményekből áll. Tele van kérdőjelekkel és számonkérésekkel, amik segítenek, hogy a személyes és egyetemes jövő világosabb legyen a jelen bizonytalanságából nézve, amellyel a Covid-19 járvány jól elbánt. Az út tele van olyan akadályokkal és buktatókkal, amelyek sokkal kiszámíthatatlanabbak, ráadásul végletek között mozgatnak bennünket: egyszer a tehetetlenség felé, másszor a reménytelenség felé, majd a tenni vágyás felé, végül az öröm felé. A keresztény meggyőződés termékeny talaja tökéletes

arra, hogy elvethessük benne a testvériesség, a barátság és a bőven termő szentség magját ebben az Isten és felebarát iránti szeretet után vágyakozó világban. Isten városát építjük meg a földi városban. A földi város a kegyetlen valóság és a gonosz jelenlétének színhelye, de ugyanakkor az egész teremtés iránti szabadságé és az őszinte szereteté is. Azzal a biztos reménnyel építkezünk, hogy a Szereteté az utolsó és a meghatározó szó.

Egy 20. századi venezuelai költő, Andrés Eloy Blanco imát írt „*a szemközti partról*”. Amikor igazságtalanul börtönbe zárták, egy pap közelsége ihlette meg, és írta meg versét *A reggel felajánlása a Galileai Jézusnak* címmel. A szentség túlhalad mindenben, még a vallásosság határain is. Remélem, hogy a világi hívek szentségéről való elmélkedés csúcspontjaként szolgál majd ez a meditáció.

Jézus, parancsnokom, a férfiaság legfőbb képlete, a Férfiaság virága a legtökéletesebb tökéletességben, Ászok ásza: amikor felkel a nap, felajánlom neked szemeim első pillantását és legelső gondolatom előtörő friss hajtását.

Az igazság iránti vágyakozásért, amely ma el fogja pusztítani a lustaság borzalmas bűnét, hálát adok.

A testvériesség utáni szomjúságért, amely megmenti a világot a sötét és parázna vágyaimtól, hálát adok.

Az áldott éjszakáért, amelyben fogságba vetették őt, hálát adok.

A szomjúságért és a bilincsekért, a meztelenségért és az éhségért, hálát adok.

A méltatlan ajkakon lévő só ízéért hálát adok.

Azért az önzetlen pillanatért, amelyben példád nyomán

én is a hadsereged égszínkék csatasorába léphetek;

mert anélkül, hogy én azt megérdemelném,

te, aki az én Főnököm és barátom vagy,

a kiválasztottak sorába vezetted engem

és állandóan elhalmozol a Feladatok édes ízével.

a hit jeléért, amivel a csapatod élére erősítettél engem, hálát adok!

És ma megkaptam tőled, a legkeményebb kenyeret és a legkeserűbb sót, amitől még a tengerpart szája is kiszáradna a szomjúságtól.

Gyere hozzám a só tengerén, te, aki a vizeket járod,

és aki a hullámok virága vagy

Mária édesanyánkhoz intézett fohással fejezem be. „*A világon bármelyik nő utánozhatja Máriát*” – mondta nekünk Ferenc pápa. Mi, férfiak is, akik az ő fiai vagyunk, megláthatjuk benne a gyengédséget és a szeretetet. „*A Szűz egy átlagos kislány, egy mai kislány, egy kislány, aki-ről nem mondhatom, hogy városi kislány lenne, mert nem városban élt, hanem egy falucskában. Átlagosan nevelt kislányról van szó, aki nyitott volt a házasságra, a családalapításra.*”

Kérjünk közbenjárását, és mondjuk neki:

*Szűz és Anya, Mária,
te, aki a Lélektől indítva
befogadtad az élet Igéjét
alázatos hited mélységébe,
amelyet maradéktalanul odaajándékoztál az Örökkévalónak,
segíts, hogy kimondjuk a mi „igenünket”,
most, amikor minden eddiginél jobban
meg kell szólaltatnunk Jézus örömhírét.
[...]
Nyerd el számunkra a feltámadottak új lelkesedését,
hogy elvigyük mindenkinek
a halált legyőző élet evangéliumát.
Adj nekünk szent bátorságot új utak kereséséhez,
hogy mindenkire eljuthasson
a soha el nem múló szépség ajándéka.²⁵*

Jegyzetek

1. Ef 6,10.
2. Vö. DUPUY, A., *A rózsafüzér szemei*, 129.
3. FERENC PÁPA, *Evangelii gaudium*, 111 (ford. Diós, I.), Szent István Társulat, Budapest 2014.
4. *Lumen gentium*, 1, in DIÓS, I. (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000, 141.
5. *Nostra aetate*, 2, in DIÓS, I. (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000.
6. *Lumen gentium*, 41.

7. *Apostolicam actuositatem*, 2, in Diós, I. (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest 2000.
8. CARBALLO, M., *Dios en el Mundo Moderno. Un análisis sociológico: 35 años de encuestas*, Buenos Aires 2020, 13.
9. VELASCO, J. M., *Orar para vivir*, PPC Editorial, Castellano 2008.
10. DAIGNEAULT, A., *El camino de la imperfección: La santidad de los pobres*, PPC Editorial, 2019, 8.
11. Mk 14,38.
12. BERGOGLIO, J. M., *Mente abierta, corazón creyente*, Editorial Claretiana, 2014, 193–194.
13. LABOA, J. M., *Maestra de la vida*, PPC Editorial, 2019, 58.
14. FERNÁNDEZ, V. M. – RODARI, P., *La Iglesia del Papa Francisco: Los desafíos desde Evangelii gaudium*, Editorial San Pablo, 2014, 79.
15. FERENC PÁPA, *Evangelii gaudium*, 112.
16. Uo., 122.
17. Vö. uo., 122–129.
18. Vö. uo., 132–134.
19. FERENC PÁPA, *Gaudete et exsultate*, 6 (ford. Diós, I.), Szent István Társulat, Budapest 2018.
20. FRANCISCO, *Querida Amazonia* [Kedves Amazónia], 108.
21. Vö. PEREA, J., *Un giro radical*, PPC Editorial, 2020.
22. VENEZUELAI PLENÁRIS TANÁCS, *Az egyház életének közössége Venezuelában*, 33.
23. Vö. PÉREZ, S. L., Kulcs a keresztény lelkivezetésben elért nagyobb teljesítményhez, in *Sal Terrae* 109 (2021), 529–541.
24. METZ, J. B., *Mystik der offenen Augen*, Verlag Herder, Freiburg 2017.
25. FERENC PÁPA, *Evangelii gaudium*, 288.